

**शासन आणि राजकारण
भारताच्या संदर्भात
तुलनात्मक राजनीतीसह**

प्रा. चिं. ग. घांगरेकर व डॉ. अनिरुद्ध

शासन आणि राजकारण

भारताच्या संदर्भात

तुलनात्मक राजनीतीसह

विद्यापीठीय पदवी व पदव्युत्तर परीक्षा,
महाराष्ट्र व केंद्र लोकसेवा
आयोगांच्या पूर्व व मुख्य परीक्षा
यांकरिता उपयुक्त संदर्भ ग्रंथ

प्रा. चिं. ग. घांगरेकर
व डॉ. अनिरुद्ध

संपादन व संस्करण : के'सागर

के'सागर पब्लिकेशन्स

Published By
Sau. Shobhadevi Kshirsagar
K'Sagar Publications
'Suvarna Shilpa', 444/1 Shaniwar Peth,
Adjacent to Rajmachikar Flour Mill,
Near Dakshinabhimukhi Maruti Temple,
Pune - 411 030 ☎ : 24450125, 24455435
Fax : 91-020-24453065

Email : customer@ksagar.com
sales@ksagar.com
website : www.ksagar.com

© Aniruddha Publishing House, Pune : 2003
Thoroughly Revised and Enlarged Third Edition : 2019
Copy-rights reserved & registered as per the act.

The name K'Sagar is registered
under the trade marks Act, 1999

Printed at
Shiva-samartha Printers
Dhayari, Pune

Typesetting
K'Sagar Publications, Pune

Cover Design
K'Sagar Publications, Pune

Price : ₹ 325/-

O u r F i r m s	K'Sagar Book Centre Appa Balwant Chowk, Pune - 411 002 ☎ (020) 24453065 ☎ 9823121395 ☎ 9545567862 / 63	K'Sagar's House of Books Satya-ganesh Sankul, 102, Budhwar Peth, Jogeshwari Mandir Lane, Pune - 411 002 ☎ (020) 24465650 ☎ 9923810566 ☎	K'Sagar's House of Books 39/1, Durga Chambers, Jogeshwari Mandir Lane, Pune - 411 002 ☎ (020) 24483166 ☎ 9923906500 ☎ 8087722277 ☎
	<p>Due care has been taken to ensure that the information provided in this book is correct. However, the authors and the publishers bear no responsibility for any damage resulting from any inadvertent omission or inaccuracy in the book.</p>		

के'सागरीय...

संघ लोकसेवा आयोग व महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग यांच्या स्पर्धा परीक्षांचा अभ्यासक्रम लक्षात घेऊनच महाविद्यालयीन परीक्षांचा अभ्यासक्रम आखला जावा, हा विचार आज वास्तवाचे रूप ल्याल्याचे महाराष्ट्रातील विविध विद्यापीठांतील पदवी व पदव्युत्तर परीक्षांचा अभ्यासक्रम पाहता स्पष्टपणे ध्यानी येते. या नव्या प्रवाहाचा विचार करूनच पदवी वा पदव्युत्तर परीक्षांमधील 'राज्यशास्त्र' या विषयाचा किंवा 'राज्यघटना आणि राजकीय व्यवहार' या घटकाचा अभ्यास करित असतानाच 'केंद्र लोकसेवा आयोग' व 'महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग' यांच्या पूर्व वा मुख्य परीक्षेत या ना त्या स्वरूपात भारतीय राज्यव्यवस्था, भारतीय शासन व राजकारण आणि तुलनात्मक राजनीती व तत्सम विषय घटकांवर विचारल्या जाणाऱ्या प्रश्नांची संपूर्ण तयारी व्हावी, या दृष्टिकोनातून प्रस्तुतच्या संदर्भाची संकल्पना माझ्या मनात रूजली.

या संकल्पनेतूनच ज्यांना भारतीय राज्यघटना, शासन आणि राजकारण या विषयातील अधिकारी व्यक्ती मानावे, असे माझे ज्येष्ठ सहलेखक आणि मार्गदर्शक स्नेही प्रा. चिं. ग. घांगरेकर यांच्या व्यासंगी लेखणीतून तद्वतच नव्या पिढीतील अभ्यासू लेखक डॉ. अनिरुद्ध यांच्या साक्षेपी लेखणीतून प्रस्तुतचा दर्जेदार व उपयुक्त ग्रंथ साकारला आहे. या ग्रंथाच्या यशाचे संपूर्ण श्रेय या दोहोंच्या अभ्यासास, व्यासंगास व अथक् परिश्रमांस देणे, मी माझे कर्तव्य समजतो.

आज या संदर्भ ग्रंथाची ही तिसरी सुधारित व विस्तारित आवृत्ती प्रकाशित होत असताना प्राचार्य घांगरेकर आपल्यात नाहीत. या संदर्भ ग्रंथाची पहिली आवृत्ती प्रकाशित होऊन पंधरा वर्षांपेक्षा अधिक काळ उलटला असल्याने आणि दरम्यान भारतीय राज्यघटना, शासन आणि राजकारण यांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर बदल घडून आले असल्यामुळे किंवा बोली भाषेत सांगावयाचे, तर पुलाखालून बरेच पाणी वाहून गेले असल्यामुळे प्रा. घांगरेकरांच्या मूळ पुस्तकात योग्य ते बदल करून त्याचे सुधारित, विस्तारित, अद्ययावत आणि पर्यायाने अधिक उपयुक्त ठरेल, असे पुनर्लेखन करणे गरजेचे होते. प्रा. घांगरेकर यांच्या सारख्या ज्ञानियाच्या राजाच्या लेखणीतून साकारलेल्या मूळ संदर्भाचे पुनर्लेखन करून ते सुधारित, विस्तारित व अद्ययावत स्वरूपात सिद्ध करणे म्हणजे शिवधनुष्य पेलून त्याला प्रत्यंचा लावण्याइतके महाकठीण कर्म! डॉ. अनिरुद्ध यांनी हे शिवधनुष्य लीलया पेलले आहे, याचे येथे अतीव समाधान वाटते.

एवम, दोन अभ्यासू आणि व्यासंगी लेखकांच्या लेखणीतून आकारास आलेले हे अभ्यासशिल्प मराठी शैक्षणिक सारस्वताच्या प्रवाहास अर्पिलेलं एक अर्घ्य ठरावं, या अपेक्षेसह हा ग्रंथ; मित्रहो, आज आपल्या हाती सोपवीत आहे. या संदर्भाच्या अभ्यासातून आपला यशोमार्ग निश्चितच प्रशस्त होईल, याची खात्री वाटते. शुभेच्छांसह!

आपला,
व्ही. एस. क्षीरसागर
(K'Sagar)

विभाग पहिला : तुलनात्मक राजनीती

१. तुलनात्मक राजनीती ११
▷ विषय-प्रवेश	▷ तुलनात्मक शासनाची व्याप्ती
▷ तुलनात्मक शासनाच्या अध्ययनाचे आधार	▷ तुलनात्मक शासनाच्या अध्ययनाचे महत्त्व
▷ तुलनात्मक राजनीती- परंपरागत दृष्टिकोन	▷ संरचनात्मक- कार्यात्मक दृष्टिकोन

विभाग दुसरा : राजकीय संस्था

१. कायदेमंडळ २९
▷ कायदेमंडळाचे संघटन	▷ कायदेमंडळाची संरचनात्मक वैशिष्ट्ये
▷ भारतातील विविध संसदीय समित्या	▷ द्विगृही विधिमंडळ
▷ विधिमंडळाची कार्ये	
▷ विभिन्न शासनपद्धतीमधील कायदेमंडळाची भूमिका	
▷ कायदेमंडळाची अवनती	
२. कार्यकारिणी किंवा कार्यपालिका ५०
▷ विषय-प्रवेश	▷ कार्यपालिकेचा अर्थ
▷ कार्यपालिकेचे विविध प्रकार	▷ संसदीय शासनातील कार्यपालिका
▷ कार्यपालिकेची कार्ये	
३. न्यायपालिका किंवा न्यायमंडळ ६६
▷ न्यायपालिका	▷ न्यायपालिकेचे संघटन
▷ न्यायपालिकेचे स्वातंत्र्य	▷ न्यायपालिकेवरील नियंत्रण
▷ न्यायपालिकेची कार्ये	
४. पक्षपद्धती ७४
▷ पक्षपद्धती	▷ राजकीय पक्षाचे प्रकार
▷ राजकीय पक्ष आणि राजकीय व्यवस्था	▷ भारतातील राजकीय पक्षपद्धती
▷ प्रादेशिक पक्ष	▷ प्रादेशिक पक्षांचा राजकारणातील सहभाग
▷ भारतातील राजकीय पक्षपद्धतीची वैशिष्ट्ये	▷ निवडणूक प्रक्रिया

५. दबावगट	१०६
▷ दबाव गट	▷ दबावगटाचे कार्यक्षेत्र, कार्ये व प्रभावी घटक
▷ दबावगट आणि राजकीय पक्ष यांची तुलना	▷ भारतातील दबावगट
▷ पाश्चात्य धर्तीचे दबावगट	▷ पारंपरिक संबंधांवर आधारित दबावगट
▷ गांधीजींचा वारसा जोपासणारे दबावगट	
▷ भारतातील दबावगट— कार्यपद्धती, कार्ये व भवितव्य	
६. नोकरशाही	११९
▷ नोकरशाही— अर्थ, उपयुक्तता व वैशिष्ट्ये	▷ नोकरशाहीचे महत्त्व
▷ नोकरशाहीचे प्रकार	▷ नोकरशाहीची कार्ये
▷ नोकरशाहीवरील नियंत्रण	▷ भारतातील नोकरशाही— एक मूल्यमापन

विभाग तिसरा : राजकीय प्रक्रिया

१. राजकीय सामाजिकीकरण	१३५
▷ राजकीय सामाजिकीकरण	
▷ राजकीय सामाजिकीकरण— महत्त्व व विकास	▷ राजकीय सामाजिकीकरणाचे प्रकार
▷ राजकीय सामाजिकीकरणाचा भंग	▷ राजकीय सामाजिकीकरणाची साधने
▷ राजकीय सामाजिकीकरणातील समस्या	
२. राजकीय आधुनिकीकरण	१५०
▷ राजकीय आधुनिकीकरण	▷ राजकीय आधुनिकीकरण
▷ राजकीय आधुनिकीकरण— पाश्चात्य विचार	
३. राजकीय संसूचन किंवा राजकीय संचार	१६१
▷ राजकीय संसूचनाचा अर्थ	▷ संसूचन सिद्धान्त
▷ राजकीय संसूचनाचे पूरक	▷ राजकीय संसूचनाची कार्ये
▷ संसूचन-संरचनेची स्वायत्तता	▷ आफ्रिका खंडातील समस्या
▷ आफ्रिकेतील नवोदित राष्ट्रे आणि जागतिक राजकारण	
▷ आशिया खंडातील समस्या आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारण	

विभाग चौथा : भारतीय राजकीय व्यवस्था

१. भारतातील वसाहतवादी ब्रिटिश राजवट आणि राष्ट्रवादी चळवळ	१७९
▷ भारतातील वसाहती	▷ ब्रिटिश वसाहतवादाचा भारतावरील परिणाम
▷ भारतातील राष्ट्रवादी चळवळ	▷ राष्ट्रसभेची स्थापना व कार्ये
▷ चले जाव आंदोलन	
२. भारतीय राज्यघटना— सरनामा, स्वरूप व वैशिष्ट्ये	१९०
▷ भारतीय राज्यघटनेची निर्मिती	▷ सरनामा व तत्त्वज्ञान
▷ राज्यघटनेच्या अनुसूच्या	▷ राज्यघटनेतील महत्त्वाची कलमे (अनुच्छेद)

▷ उच्च पदांसाठी आवश्यक किमान वयोमर्यादा	▷ शपथ व राजीनामा प्रक्रिया
▷ विविध उच्च पदस्थांची वेतने	▷ भारतीय घटनेची वैशिष्ट्ये
▷ संघराज्यात्मक की एकात्मक	▷ निरनिराळ्या राज्यघटनांचे मिश्रण
३. मूलभूत हक्क, मूलभूत कर्तव्ये आणि मार्गदर्शक तत्त्वे २०३	
▷ घटना-प्रदत्त मूलभूत हक्क	▷ मूलभूत हक्कांचा तपशील
▷ दृष्टिक्षेपात मूलभूत हक्क	▷ मूलभूत हक्कांमध्ये दुरुस्त्या
▷ मूलभूत कर्तव्ये	▷ मार्गदर्शक तत्त्वे
▷ मार्गदर्शक तत्त्वांचे स्वरूप	▷ मार्गदर्शक तत्त्वे व संबंधित कलमे
▷ मार्गदर्शक तत्त्वांचे मूल्यमापन	▷ आक्षेपांचे निराकरण
▷ प्रत्यक्ष अंमलबजावणी	▷ मूलभूत हक्क व मार्गदर्शक तत्त्वे— तुलना
४. भारतीय संघराज्य २२०	
▷ कार्यकारी मंडळ	▷ राष्ट्रपती (कलम ५२ ते ६२ व ७३)
▷ राष्ट्रपतींचे अधिकार	▷ राष्ट्रपती व मंत्रिमंडळ
▷ उपराष्ट्रपती (कलम ६३ ते ७१)	▷ पंतप्रधान व त्याचे मंत्रिमंडळ
▷ विधिमंडळ किंवा संसद	▷ लोकसभा
▷ राज्यसभा	▷ संसदेचे अधिकार व कामे
५. भारतीय न्यायव्यवस्था २३७	
▷ एकेरी व स्वतंत्र न्यायसंस्था	▷ सर्वोच्च न्यायालय
▷ सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकारक्षेत्र	▷ न्यायालयीन पुनर्विलोकन
▷ उच्च न्यायालय	▷ उच्च न्यायालयाचे अधिकारक्षेत्र
▷ दुय्यम न्यायालये	
६. भारतीय संघराज्याचे स्वरूप २५८	
▷ भारत हे संघराज्य आहे का?	▷ केंद्र आणि घटक राज्ये यांच्यातील संबंध
▷ कायदेविषयक संबंध	▷ प्रशासकीय संबंध
▷ आर्थिक संबंध	▷ केंद्र-राज्य संबंधाचा आढावा
७. भारतीय राजकारणातील समस्या २७७	
▷ भारतीय राजकारणातील समस्या	▷ लोकशाही शासनपद्धतीचा स्वीकार
८. राजकीय सहभाग २९२	
▷ राजकीय पक्षांचे महत्त्व	▷ राजकीय सहभाग आणि राजकीय पक्ष
▷ विभिन्न शासनांतील राजकीय सहभाग	▷ राजकीय सहभागावर प्रभाव पाडणारे घटक
▷ भारतातील लोकांचा राजकीय सहभाग	
९. नियोजन आणि विकास ३०७	
▷ नियोजनाची पार्श्वभूमी	